

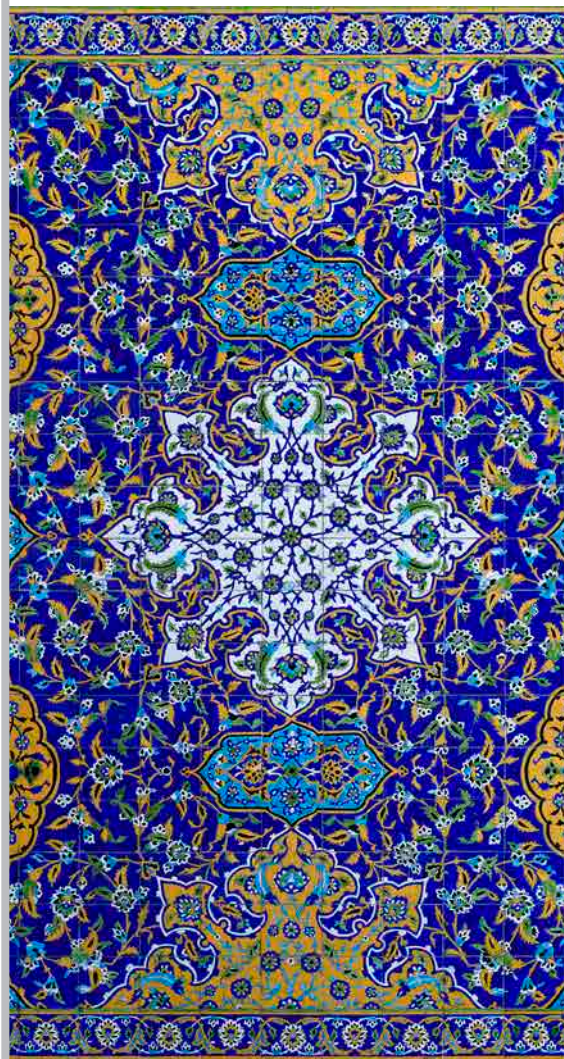
طرح ساماندهی و توسعه حرم امامان عسکریین (علیهما السلام) و مقام صاحب الامر (عج)

سید هادی رضوی *

درآمد

صیانت و حفاظت از اسناد، مدارک و امانات امامان معصومین (ع) از رسالت‌های اصلی شیعیان است. در طول تاریخ شیعه، نسبت به صیانت از اسناد مکتوب با جدیت عمل شده است. افرادی همچون علامه امینی عمر خود را صرف صیانت از همین اسناد مکتوب کرده‌اند؛ اما متأسفانه ما نسبت به اسناد مصنوع شیعه با بی‌دقتی و گاهی با جهل رفتار کرده‌ایم و صیانت از آثار مصنوع تاریخی را جدی نگرفته‌ایم. آثار معماری تاریخی را به عنوان اسناد نشناختیم و این صیانت را در مغایرت مستقیم با توسعه تعریف نمودیم. متأسفانه گاهی ناخواسته حرکت در مسیری انجام شد که متولیان حرم نبوی در آن مسیر حرکت می‌کنند و تمام آثار تاریخی را که در درک حقیقت شرایط تاریخی مدینه‌النبی به همگان کمک می‌کرد، تخریب نمودند. شهر سامرا و حرم مطهر و منور امامین عسکریین (ع) نیز دارای بسیاری از اسناد مصنوع است که صیانت و حفاظت از آن رسالت شیعه است. این موضوع نسبت به سایر اعتبار مقدسه دارای شرایط خاص و ویژه دیگری نیز است؛

اول، آنکه حرم امامین عسکریین (ع) بیت شریف دو امام بزرگوار و محل میلاد با سعادت حضرت بقیه‌الله الاعظم (عج) است. دوم، این بیت شریف و حرم منور، در جغرافیایی قرار گرفته است که شیعه همواره در معذوریت

* عضو تیم سرپرستی گروه مرمت حرم امامین عسکریین (ع)

hadirazavii@gmail.com

تصویر ۱: موقعیت شهر سامرای عسکری و حصار دور آن نسبت به سامرای عباسی

تصویر ۲: تصویر هوایی موقعیت سامرای عسکری

تصویر ۳: موقعیت احتمالی خانه امام

تصویر ۴: نمونه‌هایی از خانه‌های کاوش شده

بوده و قابل قیاس با دیگر شهرهای اعتاب مقدسه نیست. سوم، عموم مردم زائر و دلدادگان امامان معصومین، شناخت درست و اطلاع جامعی نسبت به حرم، بیت و البته شهر سامرا ندارند و حتی گاهی پیش می‌آید که نمی‌دانند به زیارت کدام یک از ائمه معصومین (ع) مشرف شده‌اند، بنابراین حفظ و صیانت از آثار مصنوع و امانت‌داری بیت شریف امام، بسیار حیاتی و وظیفه خطیری است و نمی‌توان به بهانه توسعه و حجم زائر و تجدید بنای حرم، این آثار را تخریب نمود که تخریب این آثار طی کردن مسیری است که سعودی‌ها آن را بنا نهادند تا هیچ آثاری از ائمه معصومین (ع) باقی نماند. آنان نیز به بهانه توسعه، اسناد مصنوع دست اول تاریخی شیعه را در شهر مدینه تخریب نمودند و اکنون هیچ اثری از مدینه‌النبی وجود ندارد. متأسفانه برخی نادانسته در اعتاب مقدسه ایران و عراق نیز با بی‌اهمیت خواندن آثار تاریخی در طرح‌های توسعه جدید از حفظ آثار سر باز زدند و آن را مغایر توسعه خواندند. در حالی که توسعه علمی و پایدار، بقای خود را بر صیانت از آثار تاریخی قرار می‌دهد. اگر غیر از این باشد، قطعاً توسعه نیست؛ بلکه تخریب است. ای کاش از تجربه شهر مدینه و البته شهر مشهد می‌آموختیم که در اعتاب مقدسه چه کارهایی را نباید انجام دهیم.

در این نوشتار، تلاش می‌شود برخی از مستندات به‌دست‌آمده از سیر تحول تاریخی ارائه شود؛ زیرا بازآفرینی صحن اصلی حرمین امامین عسکریین (ع) بر مبنای مطالعات تاریخی و البته صیانت از آثار انجام شد. هر چند تمام این اقدامات به بضاعت اندک ما بود که می‌بایست در برابر فشار سنگین توسعه غیرعلمی حرم، مقاومت و ایستادگی می‌کردیم.

شهر سامرا به جهت مهجوریت تاریخی و جغرافیایی که در آن قرار گرفته، از نظر داشتن اسناد بسیار ضعیف‌تر از سایر اعتاب مقدسه است. اگر این امکان وجود دارد که درباره سامرا چنین مستنداتی پیدا شود، یقیناً در دیگر اعتاب مقدسه بیشتر این اسناد مصنوع و دست‌ساخته‌هایی که حاوی حقانیت شیعه هستند، باید نگهداری می‌شد که متأسفانه بخش قابل توجهی از آنها را از دست دادیم.

دوره‌های تاریخی حرم

دوره‌های حرم تقریباً به ۹ یا ۱۰ دوره تقسیم می‌شوند که در اینجا به صورت خلاصه به آن اشاره می‌شود. اولین دوره، خانه اقامتی از سال‌های ۲۳۴ تا ۲۶۰ ق است. در سامرای عباسی، خانه دلیل بن یعقوب توسط امام خریداری می‌شود و امام بالاجبار آنجا سکنی می‌گزینند. مبتنی بر مستندات مکتوب و باستان‌شناسی، خانه امام در مجاورت شارع ابی‌احمد است (تصویر ۳) و امام در منزل خودشان دفن شدند. حدس‌هایی بابت جانمایی منزل امام زده شد و این مستندات جمع‌آوری گردید. نمونه خانه‌های سامرا که در اطراف کاوش شد، با ۷ یا ۸ هزار متر وسعت، بسیار بزرگ است. (تصویر ۴) در منقولات، نسبت به شهادت امام هادی (ع) آمده است که جمعیتی در خانه حضرت جمع شدند که نشان می‌دهد خانه کوچک نبوده است. در بخشی از صحن حرم، موفق شدیم در منفی ۳،۲۰ به کف برسیم که از بابت جهت‌گیری و متریال نزدیک به شهر سامرای عباسی بود و این امکان را پیدا کردیم که آنها را نگهداری کنیم. (تصاویر ۵ و ۶)

تصویر ۵

تصویر ۶

دوره دوم از سال ۲۵۴ تا ۳۲۸ ق است. در این دوره، خانه تبدیل به خانه زیارتی می‌شود؛ یعنی اماکن اینجا دفن شدند و هنوز منزل پا برجاست. در تصویر ۷، خطوط سبز شارع‌های سامرای عباسی‌اند که در باستان‌شناسی کشف شد. تصویر ۸ نقشه‌ای است که شارع‌ها و شهر را نشان می‌دهد که نسبت به شهر فعلی بسیار کوچکتر است.

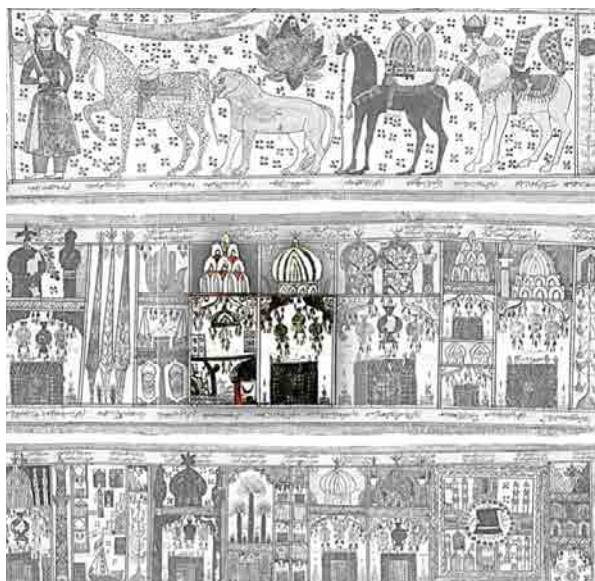

تصویر ۷

در قرن چهارم، تخریب و تخلیه سامرا رخ می‌دهد. منزل تخریب و بقعه کوچکی ساخته می‌شود. دوره سوم که از سال ۳۲۸ تا ۴۵۱ ق است، دوره حکومت حمدانی‌ها و آل‌بویه است. به واسطه حکومت آل‌بویه، علمایی چون شیخ کلینی، شیخ مفید و مثل ایشان، ورود و بروز بیشتری پیدا می‌کنند و حاصل آن می‌شود که توجه به اعتاب مقدسه بیشتر می‌گردد. در این دوره، ساختمانی به عنوان بقعه برای این مجموعه ساخته می‌شود. طوماری مربوط به این دوره، به نام طومار نیبور وجود دارد. (تصاویر ۹ و ۱۰) این طومار را یک مستشرق و نقشه‌بردار و سیاح آلمانی تهیه کرده که در سال ۱۷۶۵ م در بازار

تصویر ۸

تصویر ۹

تصویر ۱۰

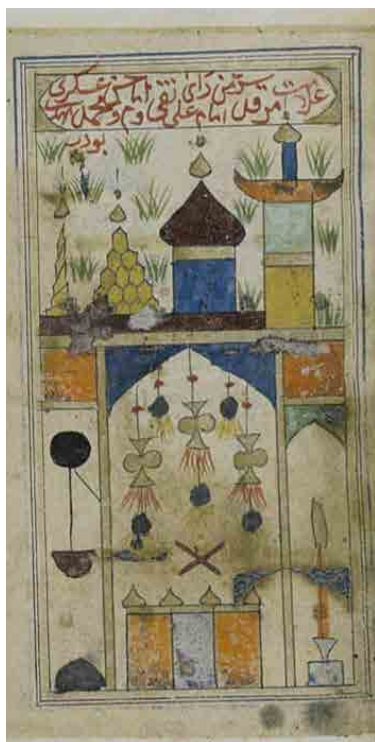

تصویر ۱۱: بقیع

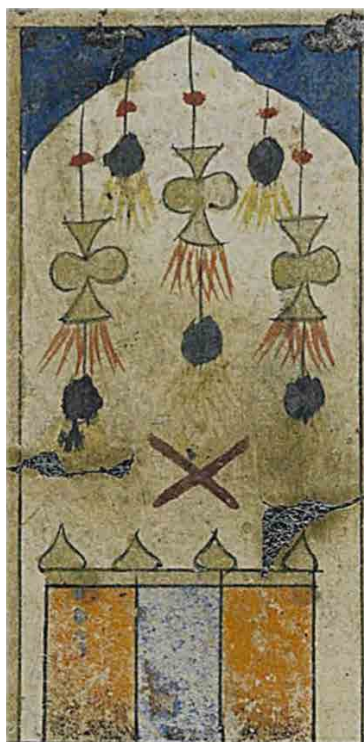
کربلا خریداری نموده بود. طومار مربوط به قرن‌های قدیمی‌تر است. تمامی عتاب مقدسه در این طومار وجود دارد. طومار، عرضی حدود ۲۳ یا ۲۴ سانتیمتر دارد که بعدها از قسمت طول، سه تکه می‌شود و اکنون نیز در موزه دافمارک موجود است. تکه اول، قنبر، دلدل، شیر مهر نبوت و شتر پیغمبر (ص) است. بعدی براق مرکب معراج است. تکه سوم از حرم امام رضا (ع) شروع شده که مشخصاً گنبد دارد. سایر عتاب نیز ترسیم شده است. یکی از نکات مهم، شباهت فوق‌العاده حرمین عسکرین (ع) به تصویری است که از بقیع داریم. (تصویر ۱۱)

در تصویر ۸ دو بنایی که پررنگ شده، مقام حضرت صاحب و حرم است. شباهت این گنبد به گنبدی که در اسناد گنبد حضرت خدیجه (س) پیدا شد (تصویر ۱۲) قابل توجه است. تصویر بقیع و تصویر گنبد حضرت خدیجه (س) در شعب ابی‌طالب، شباهت زیادی به تصویر در طومار دارند. بعدها در قرن‌های ۱۲ و ۱۳ تصاویری از صحن سامرا وجود دارد (تصویر ۱۳) که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

در دوره چهارم که از سال ۴۲۲ تا ۹۱۴ ق است، صحن در حال ساخت و شکل‌گیری است (تصویر ۱۴) و حفاظت از اصل فضای سرداب به عنوان یک فضای مشخص و جدا که هویت مشخص خودش را دارد، مطرح می‌شود. در طومار پیشین هم سرداب مشخصاً طراحی شده بود. تصویر ۱۵، بقعه حضرت صاحب (عج) است. گنبد شبیه گنبدهای اورجین است. همکف صحن مسجد است. دو درب، سرداب با نوشته «سرداب حضرت صاحب» حجره

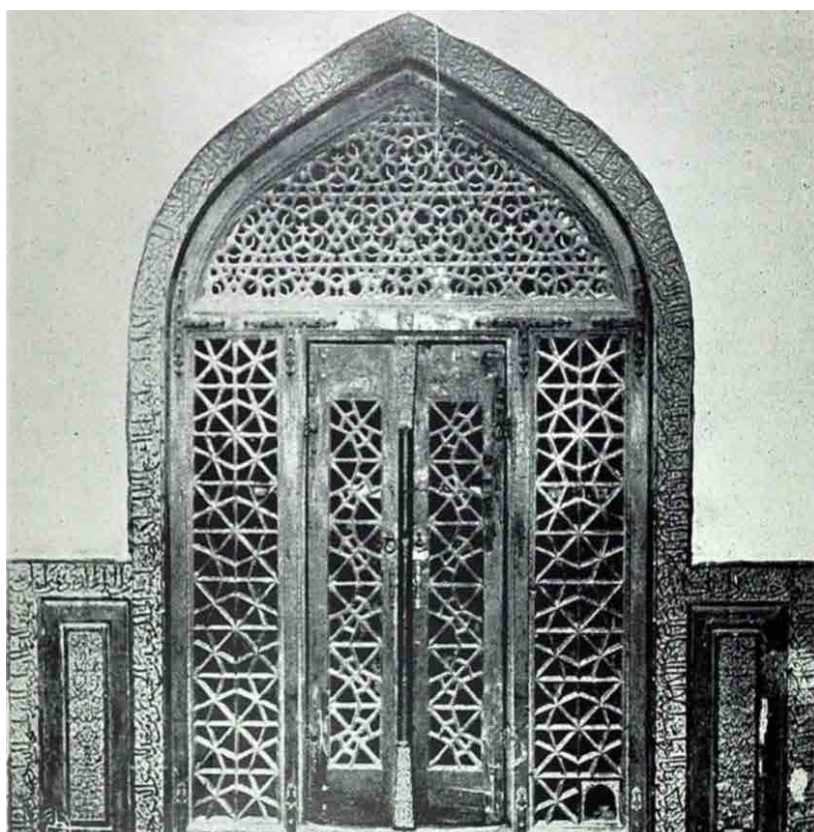
تصویر ۱۴

تصویر ۱۳

تصویر ۱۲: گنبد حضرت خدیجه (س)

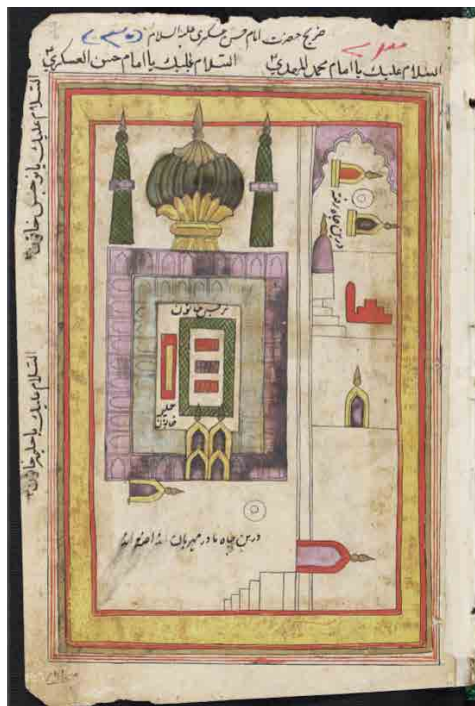
تصویر ۱۶

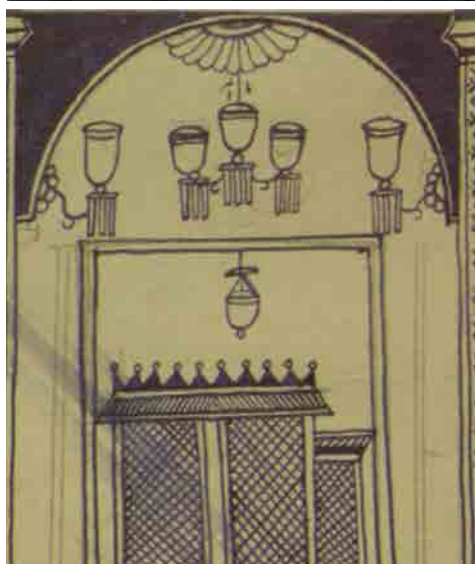
تصویر ۱۵

تصویر ۱۷

تصویر ۱۸

تصویر ۱۹

سرداب، پله‌ها و همه چیز مشخصاً در آن ترسیم شده است. سرداب یکی از آن اسناد مصنوعی است که شیعه داشت.

تصویر ۱۶، درگاه چوبی سرداب مربوط به سال ۶۰۶ ق است. روی خود چوب تاریخ دارد. بخش‌هایی از این درگاه، هنوز هم در مخزن حرم موجود است. تصویر ۱۷ تصویرسازی از روی طومار است. اگر دو بنا تصویرسازی شوند، نتیجه این می‌شود. در سال ۶۴۰، بعد از یک آتش‌سوزی دستور داده می‌شود ضریح جدیدتری برای حرم ساخته شود. (تصویر ۱۸)

در دوره پنجم که از سال ۹۱۴ تا ۱۱۹۸ ق است، مشخصاً صحن وجود دارد و در تصاویر چیزی به نام صحن دیده می‌شود. (تصویر ۱۹) شاه اسماعیل درباره روشن نگه داشتن صحن و پروانق کردن آن دستور می‌دهد و بعد از آن، شاه عباس برای صیانت از این بنا و حرم می‌کوشد. یک آتش‌سوزی در سال ۱۱۰۶ در سامرا رخ می‌دهد که ضریح یا صندوقچه آسیب می‌بیند. پس از آن، به دستور سلطان حسین، صندوقی قوی‌تر کار می‌شود.

کرسی صفه‌های صحن یافت شد و توانستیم حدس بزنیم که مربوط به دوره صفوی است. (تصویر ۲۰) صفه‌ها پلان مستطیل‌شکلی داشتند که بعدها در دوره قاجار به صورت فعلی درآمدند که نیم‌هشت هستند. این آثار و اسناد، حریم حرم را مشخص کرد. همچنین این اسناد، تاریخی بودن حرم را از قبل صفویه نشان می‌داد. از این رو، بسیاری از اتهاماتی که می‌گوید تاریخ می‌سازیم را رد می‌کرد. سردابه‌هایی زیر حرم پیدا شدند که عموماً سردابه‌های دفن بودند. (تصویر ۲۱) هر کدام پیدا می‌شدند، بسته می‌شد که جسارتی به اجساد نباشد.

تصویر ۲۲، بخشی دیگر از کرسی‌هایی است که ۱ متر و ۱۰ سانتیمتر از کف بالاتر بودند. متولیان حرم سامرا همکاری کردند و این امکان فراهم شد که این بخش‌ها از حریم صحن کم و کنده شوند. خاک‌های جلو آنها تخلیه شد تا حفاظت شوند. این جریان تقریباً ۱۴ ماه به طول انجامید. البته عموماً این اتفاق نمی‌افتد.

از سال ۱۱۹۸ تا ۱۲۰۵ وارد دوره ششم شده، به ساخت و سازهای احمدخان دنبلی می‌رسیم. احمدخان، حاکم

تصویر ۲۱

تصویر ۲۰

تصویر ۲۳

تصویر ۲۲: از راه‌های اصلی طاق‌های موجود صحن

تصویر ۲۵

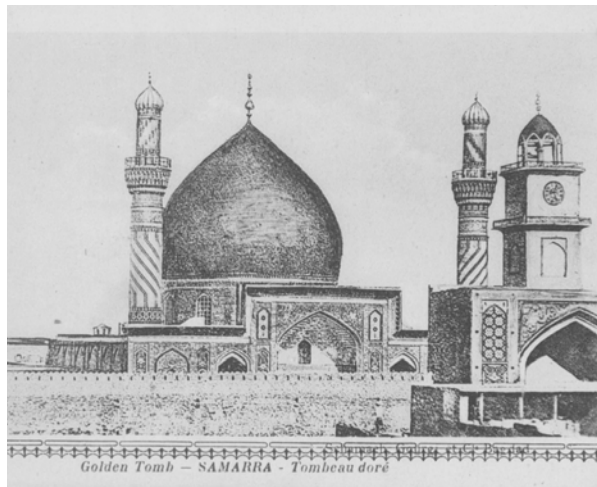
تصویر ۲۴

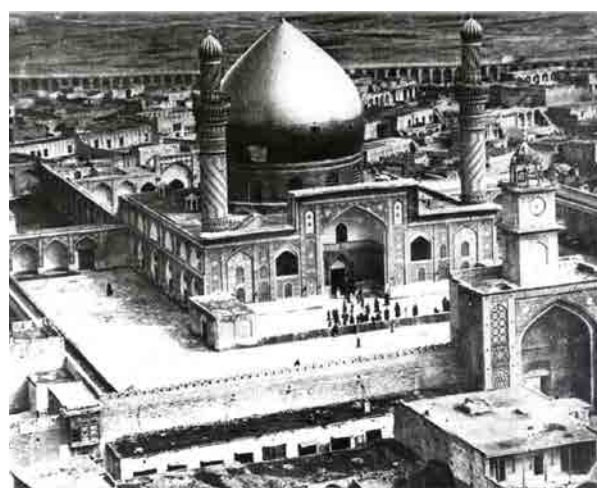
تصویر ۲۷

تصویر ۲۶

تصویر ۲۸

تصویر ۲۹

تصویر ۳۰

آذربایجان است. در سال ۱۲۷۳ احمدخان دنبلی به سامرا می‌رود. در این دوره است که صحن، گنبد و شاکله کلی حرم شکل می‌گیرد. تصویر ۲۳ مربوط به این دوره است و نشان می‌دهد که گنبد، صحن و حرم بسیار آسیب دیده است. پس از آن، حرم مرمت شد که تأثیر رفتن احمدخان دنبلی است. تصویر ۲۴ سردر باب‌القبله منسوب به احمدخان است. در طول بررسی‌ها توانستیم دوره‌ای از حرم را استخراج کنیم که یکپارچگی مشخصی دارد و قابل اتکاست. تصویر ۲۵ به سال ۱۲۸۴ برمی‌گردد. گنبد مقام صاحب، کاشی‌کاری دارد و منسوب به میرزا علی دولت‌شاه، از فرزندان فتح‌علی‌شاه است.

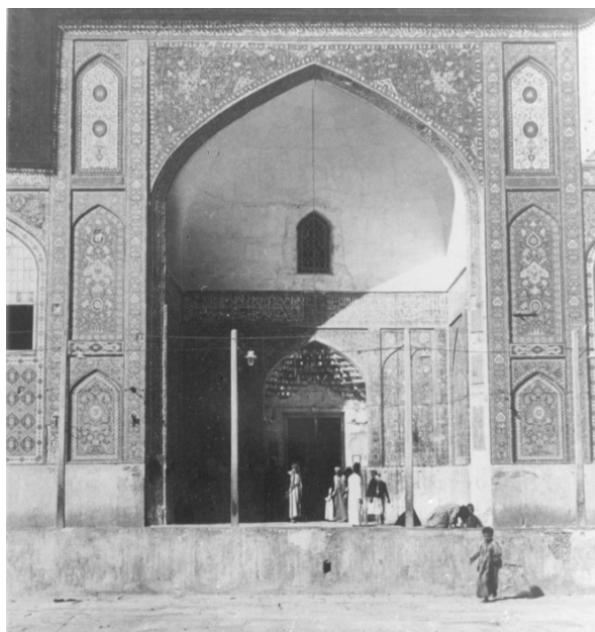
در تصویر ۲۶ می‌بینیم که هنوز طلاکاری گنبد تمام نشده است. خط کم‌رنگ ذیل عکس، منسوب به ناصرالدین‌شاه است در سفری که به سامرا دارد. کاشی‌کاری و آرایه‌های آن دوره مشهود است. (تصویر ۲۷) یکی از اتفاقات اساسی در این دوره، حضور میرزای شیرازی در محدوده سامراست که مکتب سامرا در فقه را ایجاد می‌کند. حضور ایشان، یکی از دلایلی است که مهوریت کمتر می‌شود و شهر با مجموعه حرم آشتی پیدا می‌کند. میرزای شیرازی ساعت را به سردر باب‌القبله اضافه کرد. (تصویر ۲۸)

از سال ۱۲۹۵ تا ۱۳۲۷ بخش قابل توجهی توسعه خرد و غیرعالمانه در حرم اتفاق می‌افتد. برای نمونه، آیات کتبی قرآن ناقص گذاشته شده و آیه‌ای دیگر شروع شده است. به نظر می‌رسد هر کسی می‌خواسته در حرم کاری کند. از دوره ملک فیصل به بعد شرایط سیاسی عراق هم نشان‌دهنده همین درهم‌آمیختگی است. در سال ۱۲۸۸، میرزا به سامرا رفته و در سال‌های ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۳، ایوانی بدون سقف شبیه معماری ایوان نجف طراحی و کاشی می‌شود. قبل از آن، این حجم از کاشی وجود نداشت. در این دوره، مظفرالدین‌شاه مرمت حرم را انجام می‌دهد. تصاویری از نقاط مختلف جهان جمع شده است. تصاویر هوایی عموماً مربوط به نیروی هوایی بریتانیا در سال‌های مختلف است که از سامرا عکاسی کرده‌اند. تصویر ۲۹ نشان می‌دهد حال حرم دگرگون شده و مرمت حرم حال بهتری دارد. در تصویر ۳۰ صحن مسجد صاحب مشخص است که تا مدت‌ها به عنوان مسجد

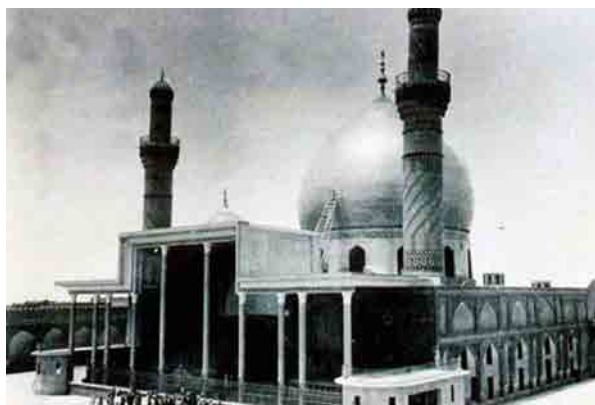
سنی‌ها معروف بود. در این عکس، ایوان ستون‌دار نیست و بیشتر شبیه نجف است. تصویر ۳۱ عکس آقای هرتسفلد از ورودی بقعه اصلی است. تصویر ۳۲ مربوط به سال ۱۹۴۸ م (۱۳۶۷ ق) است. در این زمان، ایوان ستون‌دار به ایوان اصلی اضافه شده، سقف بتنی به این مجموعه الحاق می‌گردد. این حالت شباهت بیشتری با کاظمین می‌یابد. تصویر ۳۳ مربوط به سال ۱۹۵۴ است. در این زمان، میدان شرطه ایجاد می‌شود و ورودی باب مهدی کنونی هنوز وجود نداشته است.

جمع‌بندی

ما توانستیم زمان و دوره تمام کاشی‌کاری‌ها و اسنادی را که در صحن اصلی مانده بود، مشخص کنیم. اینکه کدام‌ها جابه‌جا شدند و هر یک مربوط به کجا بوده است. آثار شماره‌گذاری شد و مواردی که امکان استفاده داشت، به کار گرفته شد. مواردی که امکان استفاده نداشت نیز کنار گذاشته شد. در این پروژه، اطلاعاتی از کف زمین بیرون آمد که اصلاً کم‌ارزش نیستند. دقت روی آنچه از قبل داریم، می‌تواند کمک کند که برای آینده و توسعه چه کارهای انجام دهیم.

تصویر ۳۱

تصویر ۳۲

تصویر ۳۳